DOKTORI (PhD) DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

TÓTH ERZSÉBET

MONGOL–TIBETI NYELVI KÖLCSÖNHATÁSOK

2008

1. Az értekezés tárgya, célja

A buddhizmus történetének új szakasza kezdődött, amikor a mongol nemzetségek uralta területeken elterjedt Buddha tanítása. A több évszázad alatt, több hullámban lezajlott folyamat során egyre erősödött Mongólia buddhizmus iránti elkötelezettsége, és ebben fontos szerepet játszottak az egyes tibeti rendek (pl. *sa-skya-pa*, *karma-pa*), az utóbbi több mint 300 évben pedig főképp a *dge-lugs-pa* rend. A tibeti és mongol szerzetesek, kolostorok közti szoros kapcsolat a buddhizmus egyetemes története szempontjából is egyedülálló eredményeket hozott a vallásos kultúra minden területén. Mérföldkövet jelentett a tibeti buddhista kánon lefordítása mongolra, s az, hogy éppen a tibeti gyűjteményeket vették alapul, egyértelműen jelzi, hogy Buddha tanai döntő mértékben a tibeti nyelv közvetítésével jutottak Mongóliába.

Kialakítva a megfelelő buddhista terminológiát, a mongol nyelv is bekerült a buddhizmus szent nyelveinek sorába. A mongol tudós-szerzetesek nagy mennyiségű és magas színvonalú vallásos irodalmat hoztak létre minden tudományágban.

Emellett megmaradt az a törekvés is, hogy a nagy tisztelettel övezett tibeti nyelven is maradandó művek szülessenek. Nem ritka, hogy a mongol szerzetesek, akik hosszú évtizedeken keresztül tibeti kolostor-egyetemeken végezték tanulmányaikat és magas képzettséget szereztek, műveiket tibetiül írták.

A szellemi gyarapodás kölcsönös: a mongol buddhizmus gazdagodott a tibetiből lefordított könyvek által, és viszont: a mongol szerzők tibeti nyelven megírt összes művei a tibeti vallásos irodalomnak is javára váltak.

Kutatásom tárgya a Mongólia és Tibet között ily módon létrejött különleges kapcsolat vizsgálata két különböző szemszögből: egyrészt a buddhizmus mongóliai elterjedésének áttekintése, melyhez kiváló forrásul szolgál a 17–19. század folyamán íródott nagyszámú tibeti nyelvű vallástörténeti mű, másrészt annak tanulmányozása, hogy a vallási–egyházi, illetve világi kapcsolatok milyen hatást gyakoroltak a két nyelvre, különösképpen azok szókészletére.

Az értekezés szerkezeti felépítése követi a téma kettősségét:

- a buddhizmus mongóliai történetének áttekintését a főbb vallástörténeti művek ismertetése követi (2. fejezet);
- a mongol–tibeti kapcsolatok nyelvi vonatkozásainak vizsgálata magában foglalja a szókészlet változásának, a mongol, illetve tibeti kölcsönszóknak a tanulmányozását, valamint a tibeti nyelvnek a mongol egyházi életben betöltött szerepének bemutatását (3. fejezet).

2. A kutatás története

A tibeti nyelvű irodalomban nagy számban találhatók olyan művek, amelyek a mongol buddhizmus történetével foglalkoznak. Ezek számos műfajt képviselnek. Az átfogó vallástörténetek (*chos-'byung*) mellett gazdag információforrást jelentenek az évkönyvek (*lo-rgyus*), kiemelkedő lámák életrajzai és önéletrajzai (*rnam-thar*), helyi krónikák, kolostortörténetek, időrendi táblázatok, stb. Ezekről többek között Lokesh Chandra két kiadványa (*Eminent Tibetan Polymaths of Mongolia* és a három kötetes *Materials for a History of Tibetan Literature*), S. Bira akadémikus tanulmánya (*Монгольская тибетоязычная историческая литература (XVII–XIX)* [angol fordításban: *Mongolian Historical Literature of the XVII–XIX Centuries Written in Tibetan*]), valamint A. I. Vosztrikov (*Тибетская историческая литература* [angol fordításban: *Tibetan Historical Literature*]) munkája nyújt alapvető és átfogó tájékoztatást.

A mongol vallástörténet tibeti nyelvű forrásainak feldolgozása a 19. század végén kezdődött meg, amikor G. Huth kiadta Gu-shrī Tshe-'phel *Chen-po Hor-gyi yul-du dam-pa'i chos ji-ltar byung-ba'i tshul bshad-pa „Rgyal-ba'i bstan-pa rin-po-che gsal-bar byed-pa'i sgron-me"* [A magasztos tanítás elterjedése Nagy Mongólia földjén, azaz „A tan becses kincsét megvilágító lámpás"] című művének szövegét és annak német fordítását. Huth munkájának jelentőségét a mai szakemberek több mint 100 év múltán is elismerik, természetesen a hiányosságairól és tévedéseiről sem feledkeznek meg, de egy minden szempontból úttörő munka esetén a hibák Huth érdemeit nem csökkentik.

Csaknem száz évvel később valósult meg a következő nagyszabású vállalkozás: Piotr Klafkowski nevéhez fűződik, aki Dam-chos-rgya-mtsho Dharmatāla *Chen-po Hor-gyi yul-du dam-pa'i chos ji-ltar dar-ba'i tshul gsal-bar brjod-pa „Pad-ma dkar-po'i phreng-ba"* [A tan virágzása Nagy Mongólia földjén, azaz „A fehér lótuszfűzér"] című könyvének angol fordítását jelentette meg 1987-ben egy 560 oldalas kötetben előszóval, függelékkel, jegyzetekkel, táblázatokkal, mutatóval, annotált tematikus bibliográfiával kiegészítve.

A két fordítás megjelenése között eltelt időszakban is jelentős kutatómunka folyt: számos tudós kutatta ezt a tibeti–mongol közös témakört, kiemelendő közülük S. Bira professzor, aki évtizedek óta folyamatosan figyelme középpontjában tartja a mongol vallástörténetre vonatkozó tibeti nyelvű irodalmat. A már említett összefoglaló könyve mellett fontosak tanulmányai, melyeket többek között Blo-bzang-rta-dbyangs és Zaya-paṇḍita Blo-bzang-'phrin-las műveiről jelentetett meg. Pubaev professzor a *'Phags-yul, Rgya-nag-chen-po, Bod dang Sog-yul-du dam-pa'i*

chos byung-tshul: „Dpag-bsam ljon-bzang" zhes bya-ba. [A magasztos tan elterjedése Indiában, Nagy Kínában, Tibetben és Mongóliában, azaz „A kívánságokat teljesítő csodafa"] című műről 1981-ben kiadott monográfiája mérföldkőnek tekinthető, 300 oldalas könyve többféle szempontból elemzi Sum-pa-mkhan-po művét.

3. Módszerek

A mongol–tibeti kapcsolatoknak az érintett nyelvekben megmutatkozó hatása több területen is lehetőséget nyújt a kutatásra.

Hangtani tárgyú kérdésekkel foglalkozik többek között Bethlenfalvy Géza tanulmánya, melyet a tibeti szavak halha nyelvbeli kiejtésének szentel, vagy Klaus Sagaster elemzése, mely az Elisabetta Chiodo gondozásában közzétett kéziratos *Erdeni-yin tobči* mongol történeti mű tibeti jegyzeteivel foglalkozik. A hangtani kutatások eredményeit a nyelvtudomány más területein is fel lehet használni, ezt példázza Róna-Tas András munkája, melyben a mongour nyelv tibeti kölcsönszavainak vizsgálatára támaszkodva a tibeti nyelv történetére vonatkozó következtetéseket fogalmaz meg.

A mondattani vizsgálódást az teszi indokolttá, hogy a nagy fordítási korszakokban viszonylag rövid idő alatt nagy mennyiségű szöveget fordítottak tibetiről mongolra a tibeti és mongol szerzetesekből álló fordító csoportok, aminek következtében a mongol mondatok magukon viselik a tibeti mondatépítés sajátosságait (ahogyan korábban a tibeti fordításokra is rányomta bélyegét a szanszkrit forrásnyelv).

Kutatásaim tárgyául a mongol (halha) és a tibeti nyelv szókészletét választottam azzal a céllal, hogy átfogó képet tudjak kialakítani a mongol–tibeti kapcsolatok nyomán bekövetkezett szókészleti változásokról: a tibeti nyelv mongol, illetve a mongol nyelv tibeti elemeiről.

A téma tanulmányozásához a források több típusától is jó eredményekre lehet számítani, rendelkezésre állnak egyrészt szótárak: a közismert, általános szótárak, amelyekben a szócikkekben feltüntetik, ha az adott szó más nyelvből származik, illetve egy-egy szakterület terminológiáját feldolgozó szójegyzékek; másrészt az írott nyelvi és élőnyelvi kutatások során gyűjtött adatokat ismertető tanulmányok.

Kutatásaimat hosszú távra terveztem és a továbbiakban is folytatni kívánom. Értekezésem az első szakasz munkálatait összegzi, mely során mindkét nyelv esetében a közismert szótárakat vettem alapul, hogy a belőlük nyert adatok segítségével kölcsönszó-gyűjteményt állítsak össze a további munka kiindulópontjaként.

A szavakat témakörökbe csoportosítottam, ennek alapján jól kibontakozik, hogy szókincsükön keresztül a két nyelv/nép milyen szellemi és anyagi javakkal tudta egymást gazdagítani.

Nem kerültek be a szójegyzékekbe azok a szavak, amelyekre vonatkozóan nem sikerült a feldolgozott szótárakban elegendő adatot találni. Kimaradtak a mongol listából a szanszkrit szavak, ha kétséges a tibeti közvetítés (pl. a tibetiben nem használják). Ezeket nem töröltem a kutatási anyagból, megtalálhatók a Függelékben, hogy esetleges további kutatáshoz rendelkezésre álljanak.

3. Források és módszerek

3.1. A mongol nyelv hatása a tibetire

A tibeti nyelvre alapvetően jellemző, hogy kevés kölcsönszót használ. Szívesebben alkalmaznak tükörfordítást vagy maguk alkotnak új szavakat saját szókészletükből az újonnan megismert tárgyakra, fogalmakra az idegen szó jelentéstartalma alapján. Ez lehet az oka annak, hogy Berthold Laufer forrásként felhasznált művében mindössze 328 található. Ezek nyelvenként a következőképpen oszlanak meg:

Nyelvek	Szám
Indiai	108
Perzsa	34
Arab	14
Ujgur	7
Török	10
Mongol	**30**
Mandzsu	2
Kínai (105)	
régi	28
modern	77
Portugál, indiai angol, angol, orosz	18
Összesen	328

A lista arról tanúskodik, hogy a tanulmányban szereplő összes kölcsönszó kb. harmada indiai, másik harmada kínai (többnyire modern), s a harmadik harmadon osztozik az összes többi nyelv.

Laufer művén kívül azokat az általánosan használt tibeti szótárakat vizsgáltam, amelyek feltüntetik a kölcsönszók eredetét: Das (1908, digitális változat: 2005), Goldstein (1978), Jäschke (1881) szótárán kívül az 1985-ben kiadott nagy tibeti–tibeti–kínai szótár, a Tshe-tan-zhabs-drung–Krang-dbyi-sun és munkatársaik által szerkesztett *Bod-rgya tshig-mdzod chen-mo* és egy digitális szótárgyűjtemény, a Pellegrini vezetésével 2006-ban összeállított *The Tibetan to English Translation Tool*, mely egymástól elkülönítetten magában foglal egy sor szótárt, többek között a kövekezőket: Rangjung Yeshe: *Tibetan–English Dharma Dictionary*, Jeffrey Hopkins: *Tibetan–Sanskrit–English Dictionary*, továbbá Dan Martin, Jim Valby és mások szójegyzékeit. A mongol szavak jelentését Kara György *Mongol–magyar szótára* alapján tüntettem fel.

Szófajok tekintetében valamennyi névszó

A forrásokban talált mongol kölcsönszók témakörök szerinti megoszlása arról tanúskodik, hogy a legtöbb kölcsönszó a társadalmi hierarchia (az egyházit is beleértve) és az államigazgatás fogalmait, illetve a mongol népcsoportokat jelöli. Jelentős számban vannak a köznapi tárgyak és állatok–növények nevei.

Témakörök	Szám
Mongol népcsoportok neve	8
Más nemzetiségek, országok elnevezése	2
Állatok	9
Növények	4
Egyházi rangok	9
Buddhista kifejezések	2
Világi méltóságnevek, rangok	10
Közigazgatás	7
Katonai tárgyak	3
Használati tárgyak, ruházat, táplálkozás	9
Orvosi kifejezés	1
Egyéb	6
Összesen	70

3.2. A tibeti nyelv hatása a mongolra

A mongol nyelv kölcsönszóinak kutatását megkönnyíti O. Sühbaatar 1997-ben megjelent szótára, mely alapvetően azzal a céllal készült, hogy teljességre törekedve számba vegye a mongol nyelv kölcsönszóit. A 233 oldalas szótár mintegy 2370 szót sorakoztat fel, melyek – az előszó és a jelölések tanúsága szerint – 25 nyelvből származnak.

A szótárban található összes kölcsönszó mintegy egyharmada tibeti eredetű, a kínai és a szanszkrit szavak aránya egyaránt több mint 20%. A számításoknál az első helyen, azaz a közvetlen forrásként feltűntetett nyelvet vettem figyelembe. A tibeti kölcsönszók esetében ez azzal a következménnyel jár, hogy a szótárban tibeti eredetűként kezelt szó közül jónéhány a vizsgálat során kikerült a szójegyzékből, mivel a tibeti szótárakban nem szerepel, azaz feltételezhetően legfeljebb elvétve használják.

A következő táblázatban feltüntetett számok körülbelüliségének az az oka, hogy sok esetben csak utalást találunk a szó másik alakjára, azaz a *mintegy* 2370 címszó alakváltozatokat is magában foglal, ezáltal az egyes nyelvekre vonatkozó adat sem lehet teljesen pontos.

Nyelvek	Szám
Kínai	~ 480
Mandzsu	~ 95
Perzsa	~ 30
Szanszkrit	~ 485
Szogd	~ 15
Tibeti	**~ 880**
Török	~ 145
Ujgur	~ 30
Többi 17 nyelv	~ 210
Összesen	~ 2370

Sühbaatar munkáján kívül két szótár adatait dolgoztam fel, mivel mindkettő következetesen feltünteti a kölcsönszók esetében a forrásnyelvet is: Kara György 1998-ban megjelent mongol–magyar és Charles Bawden 1997-es mongol–angol szótárát. Kara György szótára kb. 21 000 szócikket foglal magában számtalan

kifejezéssel gazdagítva, ez utóbbi jellemzi Bawden művét is, melynek szókészlete 26 000-re tehető. Mindkét szótár általános köznyelvi szótár, nem volt céljuk szaknyelvi szóanyag feldolgozása – így a vallásos terminológiáé sem, azaz a bennük megtalálható buddhista kifejezések a köznyelv szerves részévé váltak. Az e szótárakban található tibeti kölcsönszavak többsége nem pusztán önmagában szerepel, hanem számos, belőlük képzett új szót és kifejezést is találunk, ami arra utal, hogy az évszázadok során beépültek a mongol nyelv szókincsébe. Kara György szótára 290, Bawdené 313 szót tüntet fel tibeti eredetűnek.

A tibeti kölcsönszók témakör szerinti arányait mutatják az alábbi táblázatok a szavakat két nagy csoportba osztva: az egyházi nyelv szókincse (azon belül közszók és tulajdonnevek) és a köznyelvi szavak (összesen 827).

Szófajok szempontjából – néhány ige és határozószó kivételével – döntő többségük névszó (közszók, tulajdonnevek).

A mongol egyházi nyelv szókincse

Közszók

Témakör	Szám
Buddhista irányzatok, tibeti rendek	11
Buddhista tanok, elmélet	49
Vallásos iratok, nyelvészet kifejezései	34
Tantrikus buddhizmus	35
Mitológiai lények és tárgyak	23
Orvoslás – anatómia, betegségek, gyógyszerek	43
Számok	11
Időszámítás, naptár	10
Vallási célú épületek	20
Kolostori gazdálkodás	4
Egyházi személyek, rangok, szerzetesi fokozatok, beosztások, feladatkörök (77)	
Nem buddhista	4
Buddhista	73
Szerzetesi élet	24
Ruházat	19

Témakör	Szám
Szertartások, kellékek, szimbolikus tárgyak	86
Növényi füstölőszerek	6
Hangszerek, zenei kifejezések	17
Összesen	469

Tulajdonnevek

Témakör	Szám
Buddhista mesterek	6
Műcímek	8
Tantrakörök	3
Istenségek, mitológiai lények, helyek	25
Csillagászat	7
Földrajzi nevek (34)	
Hegyek, folyók, tavak	16
Országok, tartományok	15
Városok	3
Kolostorok	15
Összesen	98

Köznyelvi szavak

Témakör	Szám
Állatok	17
Növények (120)	
Gyógy- és fűszernövények	78
Egyéb növények, gyümölcsök	42
Ásványok, drágakövek, vegyi anyagok	21
Nemzetiségek	5
Világi rangok	2
Hivatali tárgyak	3
Gazdálkodás, háztartási eszközök, használati tárgyak, táplálkozás	34

Témakör	Szám
Egyéb (58)	
Földrajzi kifejezések	3
Fegyverek	2
Színek	3
Játékok	2
Szerencse / szerencsétlenség	5
Osztályozás, rendezettség	6
Hátráltatás / Segítség	5
Állapot, viselkedés	8
Osztályozatlan	24
Összesen	260

A mongol egyházi nyelv szókincse

A mongolok több hullámban kerültek kapcsolatba a buddhizmussal és több forrásból szereztek ismereteket Buddha tanításáról. Bár végül a tibeti hatás lett a meghatározó, az ujgur kifejezések a mongol buddhista szakszókincs alaprétegét jelentik.

Az első és különösen a második megtérésre jellemző nagyarányú fordítási tevékenység során kerültek nagy számban tibeti kölcsönszavak a mongolba, ezek alkotják a terminológia második rétegét.

A harmadik réteget pedig a nyelvújítás eredményeként megszületett mongol kifejezések képezik, amelyek arra voltak hivatottak, hogy biztosítsák a lefordított szent iratok egységes nyelvezetét.

Pl. A hét napjai és a bolygók ujgurból és tibetiből

A hét napjai	A bolygók	Mongol / klm (*ujg / ind*)	Mongol (*tibeti*)	Tibeti
hétfő	Hold	сумъяа / sumiy-a	даваа	zla-ba
kedd	Mars	ангараг / angγaraγ, anggarag	мягмар	mig-dmar
szerda	Merkur	буд / bud, bus	лхагва	lhag-pa
csütörtök	Jupiter	бархасвадь / barqasbadi	пүрэв	phur-bu
péntek	Vénusz	сугар / sugar, suγar	ба(ваа)сан	pa-(wa)-sangs
szombat	Szaturnusz	санчар, санчир / saničar	бямба	spen-pa
vasárnap	Nap	адьяа / adiy-a	ням	nyi-ma

4. Eredmények

A lamaizmus államvallássá válása és általános elterjedése a mongolok körében azt eredményezte, hogy a világi hívők is megismerkedtek a buddhizmus alapfogalmaival és az azokat jelölő kifejezésekkel. Ily módon a buddhista szakszókincs bizonyos elemei bekerültek a köznyelvbe. E szavaknak a szemantikai változásának bemutatására szolgálnak a következő példák.

a) A buddhizmussal kapcsolatos tibeti kölcsönszók többsége a mongolban megőrizte a szó eredeti jelentését.

tibeti: **bla-brang**	halha: **лавран, лаврин** klm: labrang
TTT: lama's residence, monastic household	Baw: dwelling or palace of a high lama KGy: *rég* főpapi palota

tibeti: **rab-gnas**	halha: **аравнай, равнай** klm: rabnai
TTT: (ritual) consecration (of a sacred image), consecration ceremony, dedication	Baw: consecration (of an image, *etc.*) KGy: *buddh* fel|szentelés, -avatás
	равнайлах: to consecrate *аравнайлах*: felszentel <személyt, képet, szobrot>

b) Egyes szavak jelentéskörüket megőrizték, azonban más vallásokra vonatkozóan is használatosak.

tibeti: **bla-ma**	halha: **лам** klm: lama, blam-a, lam-a
TTT: lama, guru, spiritual teacher, master, priest, highest one, spiritual master, preceptor	Baw: lama KGy: *vall* láma, buddhista pap *v* szerzetes, bonc; pap, szerzetes
	хар лам: clergyman, minister, priest (Christian) *лалын лам*: mohamedán pap

c) Sok esetben a kölcsönszó buddhista műszóként is megőrizte jelentését, de jelentésköre bővült, kiterjed valláson kívüli viszonyokra is.

tibeti: **dkon-mchog gsum**	halha: **гончигсум, гончигсүм** klm: γongčoγsum
TTT: Three Precious Jewels, the Triple Gem, the three rare and sublime ones (sangs rgyas) Buddha, (chos) Dharma, (dge ’dun) sangha	Baw: the Three Jewels of Buddhism: the Buddha, the Monkhood and the Teaching
	еэ гончигсум минь: oh my goodness!

d) A kölcsönszó alapjelentésére van szó a mongolban, de buddhista tartalma miatt a tibeti szó is beépül a mongolba, később pedig jelentésköre nem-vallásos elemekkel bővül.

tibeti: **’khor-lo**	halha: **хорол** / a ‘хүрд’ mellett klm: qorlo, qorlu
TTT: chakra, wheel, sacred diagrams for protection and liberation	Baw: 1. wheel, wheel-jewel (*Buddh.*), 2. wheel-pattern KGy: kerékjelkép <nyolcküllőjű kerék, eredetileg a buddhai tanítás jelképe>
	хорол тоглоом: dominó jellegű játék <kis képekkel a lapocskákon; négy-négy van mind a tizenhat képből: kerék, horgas kereszt, madárkirály, drágakő és a Tizenkét Állat> *хорол наадах*: mongol dominóval játszik *хорол хээ*: kerék alakú minta/díszítés

Kutatásaim célja kettős volt: egyrészt áttekintést nyújtani a mongol–tibeti kapcsolatok történeti hátteréről, a buddhizmus mongóliai elterjedéséről és mindezek tibeti nyelvű forrásairól; másrészt megvizsgálni, hogy a világi, illetve vallási–egyházi kapcsolatok milyen hatást gyakoroltak a két nyelvre, különösképpen azok szókészletére.

A mongol–tibeti kapcsolatokra vonatkozóan a tibeti nyelvű vallástörténeti műveket tanulmányoztam, majd a szókészlet vizsgálatához gyűjtöttem forrásokat.

A nyelvészeti kutatásokat hosszú távra tervezem, az első szakaszban mind a tibeti nyelv mongol, mind a mongol nyelv tibeti kölcsönszavainak összegyűjtésére törekedtem meghatározott forrásokat felhasználva. Ezek a két nyelv alapvető szótárai, illetve a kölcsönszók jegyzékei voltak.

A munka folytatásaként más szótárak feldolgozását – köztük tibeti–mongol szótárakét –, egyes szakterületek terminológiájának vizsgálatát tervezem, hogy minél teljesebb képet kaphassak a kölcsönszók köréről. A szakirodalom alapos áttanulmányozásától a hiányzó adatok pótlását, illetve a felmerült kétségek eldöntését, kérdések megválaszolását remélem.

5. Publikációk a témában

Dzsingisz kán származásának leírása tibeti nyelvű vallástörténeti művekben. In: Birtalan ÁgnesRákos Attila (szerk.): *Bolor-un gerel. Kristályfény. Crystal-splendour. Tanulmányok Kara György professzor 70. születésnapjának tiszteletére. Essays Presented in Honour of Professor Kara György's 70th Birthday*. ELTE Belső-ázsiai Tanszék–MTA Altajisztikai Kutatócsoport, Budapest 2005, 791–806. oldal.

A mongóliai buddhizmus történetének tibeti nyelvű forrásai. In: Birtalan Ágnes–Yamaji Masanori (szerk.): *Orientalista Nap 2003*. MTA Orientalisztikai Bizottság–ELTE Orientalisztikai Intézet, Budapest 2003, 146–154. oldal.

Contribution of Professor Louis Ligeti to the investigation of the history of Buddhism in Mongolia. In: Sárközi Alice–Rákos Attila (eds): *Preceedings of the 45th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Budapest June 22–27, 2002*. Research Group for Altaic Studies, Hungarian Academy of Sciences–Department of Inner Asian Studies, Eötvös Loránd University, Budapest 2003, 353–357. oldal.